

FILOZOFIA SMRTI: AKTUÁLNE REFLEXIE K ZÁRMUTKU⁵²

Damián MICHALCO

Inštitút filozofie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, Prešov,
Slovenská republika

Počula ako mrmle: „A môžeš ma zbaviť tohto smútku?“ „Bohužiaľ,“ odpovedala potichu. „To sa ma pýta každý. Ale ja by som to neurobila, aj keby som vedela ako. Smútok je len tvoj. Bolesť a smútok môžu odpliť len slzy a čas, a práve k tomu sú.“

Terry Pratchett, I Shall Wear Midnight

ÚVOD

Momentálne žijeme v časoch, kedy sa budúcnosť stáva reálnou prítomnosťou, a naďalej nie je fikciou. Stretávame sa s obrovským množstvom svetových kríz (pandémia, vojnový konflikt na Ukrajine, energetická kríza,...) bezprostredne na dennom poriadku. Pre človeka sa stávajú neradostnou realitou, nehovoriac o skutočnosti, že sa v poslednej dobe vyskytujú veľmi obľúbené prognózy, aký osud by mohol postihnúť ľudstvo v budúcnosti. Len nedávno sme tu mali na základe pokročilých algoritmov napríklad poslednú selfie na Zemi a výsledkom práce umelej inteligencie sú aj aktuálne fotky roku 2100.

Hneď v úvode by som rád konštatoval, že francúzsky historik Philippe Áries konštatoval, že oproti minulosti sa človek 20. storočia začal smrti báť, ale inak ako tomu bolo odnepamäti. Smrť už viac nebola predmetom kontemplácie, akceptácie ako niečoho prirodzeného. Smrť sa vytrácala z rozhovorov i mysle. V modernej a postmodernej spoločnosti došlo, a stále dochádza, k prehodnocovaniu pohľadu na smrť. Na rozdiel od Áriesa a všeobecného pohľadu, že ide o tabuizovanú tému, radi diskutujeme o smrti. Ak sa však pozrieme na súčasnú svetovú situáciu, správy a pop-kultúru, sme obklopení smrťou a umieraním. Možno povedať, že ľudia sú danou skutočnosťou „fascinovaní“ či možno „posadnutí“. Obrazy smrti nie sú zďaleka tabuizované, spoločensky potláčané alebo (miestami) desivé, ale po nedávnych skúsenostiach

⁵² Štúdia je výsledkom riešenia projektu VEGA 1/0537/21 *Umenie života v kontexte filozofickej praxe*.

oveľa osobnejšie ako tomu bolo. Samozrejme, vo všeobecnom ponímaní je záujem o tému smrti a umierania prítomný, no nie je prevládajúci a nie je súčasťou každodenného zmyšľania. Avšak, ak príde k filozofickému premýšľaniu o filozofii smrti a umierania, táto diskusia je v odbornej verejnosti nekonečná.

Už storočia existuje mnoho reflexií na túto problematiku. Filozofovať (správne), aspoň podľa Platóna, znamená pripraviť sa na smrť. A smrť je stálou posadnutosťou, perzistenciou filozofickej práce až do súčasnosti. Svedčí o tom nakoniec stretnutie filozofov na jednom z medzinárodných podujatí. Po dvoch rokoch, keď smrť bola jednou z najvážnejších tém, globálna organizácia IAPDD⁵³, usporiada svoju piatu bienálnu konferenciu 6. – 8. júla 2022 na Deakin University v Melbourne v Austrálii. Táto konferencia mala za cieľ prezentovať „hot topics“. Bola to veľká príležitosť, aby filozofické prostredie ponúklo najnovšie a najpokročilejšie odpovede na otázky: Prečo zomierame? Koho by sme mali zachrániť? Prečo by sme sa mali starať? Čo je horšie – smrť, umieranie, nesmrteľnosť? Aká je konceptuálna (ne)konzistentnosť pri definovaní smrti? a pod. Jednou z tém, ktorá zaznela nielen na tejto konferencii, ale aj vo filozofickom diskurze naprieč svetom je téma zármutku (smútku). To, ako chápeme povahu a úlohu smútku, závisí od toho, čo považujeme za jeho predmet. Nedávne tvrdenia filozofov poukazujú na jeho racionalizáciu, ale i kritiku, že smútok je často, alebo dokonca inherentne, iracionálny alebo nevhodný v jednom, alebo druhom ohľade, pričom všetky závisia od predpokladov týkajúcich sa správneho predmetu smútku. Cieľom súčasnej diskusie je venovať sa vzájomne prelínajúcim sa otázkam súvisiacich s filozoficko-psychologicko-etickým pozadím. Predložený príspevok sa snaží ponúknuť súčasný pohľad na emocionalitu smrti, konkrétne zármutku. Zármutok je súčasť reflexií filozofie smrti a multiverza súčasných problémov a výziev súčasnej spoločnosti. Myslenie na smrť prostredníctvom jej emotionality môže byť odpoveďou prostredníctvom čoho si človek a spoločnosť môžu pripomenúť hlavný zmysel svojej prítomnosti. V predloženom texte sa pozrieme na predmet a povahu zármutku.

O EMOCIONALITE, SMÚTKU A ZÁRMUTKU

Prežívanie smútku nad smrťou človeka, ktorého milujeme alebo na ktorom nám záleží je ústredným prvkom ľudského stavu. Emocionálny aspekt je

⁵³ International Association for the Philosophy of Death and Dying je globálna organizácia, ktorá zastrešuje viac ako 200 vedcov, ktorí sa zaujímajú o skúmanie filozofických otázok týkajúcich sa smrti a umierania.

naplnený emóciami, náladami, afektami a ich prežívaním, ktoré smrť vyvolávajú. Prekvapivo však filozofi málokedy skúmali zármutok do hĺbky. Michael Cholbi (2022) v súčasnom diskurze predstavuje zastúpenie filozofického skúmania tejto komplexnej emocionálnej udalosti a ponúka cenné nové poznatky o tom, čo je zármutok, nad kým smútime a ako nás smútok môže v konečnom dôsledku viesť k bohatšiemu seba pochopeniu a plnšiemu uvedomeniu si našej ľudskosti, resp. smrteľnosti.⁵⁴

Napriek všadeprítomnosti smrti v ľudskej skúsenosti filozofický záujem o túto tému v priebehu storočí narastal a upadal. Pokiaľ riešime otázku emocionality vo filozofii smrti, ústredným motívom je strach, ktorý sa prelína naprieč dejinami filozofie. Zármutok ako silnejšia forma smútku bola ústredným záujmom starovekých rímskych filozofických škôl využitá na skúmanie našej vlastnej smrteľnosti a prípravy na smrť. Naproti tomu záujem o zármutok bol neskôr sporadický a mizivý⁵⁵. Príležitostne sa vyslovujú tvrdenia o povahe alebo hodnote zármutku.

OBJEKT ZÁRMUTKU

Smútok sa bežne pokladá za určitý druh emócie v rade ďalších emócií. Emócie sú zamerané na stav vecí a v prípade smútku, ako pri iných emóciách, smútim kvôli niečomu konkrétnemu. Smútim za niečím. V našom prípade si filozof pokladá otázky: Čo je objektom smútku? Keď smútim, smútim zo straty. Aký druh straty? Pokiaľ sa v týchto otázkach chceme „povítať“ môžem povedať, že hoci sa hovorí, že objektom smútku je zosnulá osoba nemôže tomu byť úplne tak. Vo všeobecnosti pociťujeme smútok nad smrťou manželov, súrodencov, rodičov, blízkych príbuzných a priateľov. Môžeme vágne povedať, že ide o „blízkosť“. Cholbi (2022)⁵⁶ tvrdí, že racionalizáciou identifikujeme formálny objekt smútku, ktorý považujeme za ohnisko svojho záujmu. Týmto záujmom je

⁵⁴ Veľmi podnetná je prednáška Michaela Cholbiho, ktorá je dostupná na <<https://www.youtube.com/watch?v=AnrEVgahWD0>>.

⁵⁵ Viac o tejto skutočnosti rozpráva Michael Cholbi v úvodnom slove podcastu „What’s New In Death – part 1“, ktorý je dostupný na platforme: <<https://www.abc.net.au/radionational/programs/philosopherszone/what-s-new-in-death-part-1/101324096>>.

⁵⁶ Michael Cholbi reaguje na udalosti posledných dvoch rokov svojou najnovšou publikáciou, s ktorou sme pracovali, ale aj článkom o zármutku a smútku z pohľadu pocitu straty, ktorí mnohí pocítili počas pandémie. Píše o ňom aj z pohľadu „kolektívneho smútku“ za spôsobom života, ktorý mnohí mali pred pandemiou odlišní a hlavne aj o zármutku zo straty blízkych. but we’re not in a ‘grief pandemic’, 1 2022. Dostupní na: <<https://press.princeton.edu/ideas/the-pandemic-has-flooded-the-world-with-grief-but-were-not-in-a-grief-pandemic>>

intímny vzťah pozostaleho jedinca so zosnulým. [1] Vzťah, ktorý sa smrťou zmenil je konfrontáciou s faktom vlastnej smrteľnosti. Na druhú stranu, môžem tiež zažiť smútok za niekým, kto nemá priamy vzťah k mojej osobe. Napríklad niekto môže zažiť smútok pri čítaní o brutálnej vražde, nedávnej smrti britskej kráľovnej Alžbety II. alebo zármutok za hudobníkom a pod.

Smrť milovanej osoby je negatívne prežívaná nielen preto, že cítime, že niečo v nás zomrelo, život stratil cenný aspekt. Nemožno zabúdať na zosnulého ako na hlavnú súčasť smútku, pretože bez neho by bol smútok príliš egocentrickou emóciou. Poznámka od Cholbiho (2022) hovorí, že „*smútime, pretože smrť inej osoby je pre nás obzvlášť významná.*“ [2] A práve toto tvrdenie korešponduje s Ratcliffom (2019), ktorý sa snaží v značnej miere rozprávať o zármutku primárne z pohľadu prvej osoby a navrhuje, že zármutok je proces, ktorý zahŕňa prežívanie, pochopenie a navigáciu vo všadeprítomnom narušení vlastného skúsenostného sveta. Kľúčom k pochopeniu zármutku je vidieť ho ako dynamický proces, ktorý zahŕňa nielen prežívanie smútku, ale aj jeho chápaním. [3] Tento model môžeme vidieť ako:

- (1) Osoba D zomrela;
- (2) osoba D už neexistuje;
- (3) vzťah s osobou D už neexistuje (je radikálne zmenený)⁵⁷.

Zármutok nie je len odpoveďou na jednu alebo viacero z týchto skutočností, ale je taktiež neoddeliteľnou súčasťou toho, ako im pozostalá osoba rozumie počas dlhšieho časového obdobia. Aaron Ben-Ze'ev vo svojom článku podčiarkuje, že egocentrický aspekt smútku, neznamená, že ide o sebecký prejav. [4] Súhlasím, že smútok sa týka seba samého a spoločne s Ben-Ze'evom súhlasím s tým, že rovnako ako všetky ostatné emócie, aj smútok zahŕňa osobný a zainteresovaný postoj. V smútku, rovnako ako v iných emóciách, je vzťah medzi sebou a iným ústredným prežívaním. Osobná a zainteresovaná povaha emócií skutočne vedie k tvrdeniu, že emócie sú egoistické. Keďže sa však emócie netýkajú len nás, ale aj ostatných, ktorí s nami sú (rodina, priatelia, komunita) – osobná povaha emócií nie je nevyhnutne egoistická. Pre lepšiu ilustráciu vyššie spomenutého Maclaren považuje intenzívny a hlboký smútok za autentickú vášeň. Zahŕňa rozpadnutie sveta, ktorý už nemôže existovať s takým významom, aký bol. Osoba, ktorá zomrie, nie je len predmetom nášho sveta, ale aj podmienkou zrozumiteľnosti pre tento svet. [5] Úplné uznanie straty preto zahŕňa „rozpadnutie“ alebo „narušenie“ sveta, v rámci ktorého sa strata

⁵⁷ Model je prepožičaný a pracuje s autorovým menom podľa článku RATCLIFFE, M., RICHARDSON, L., & MILLAR, B. (2022). On the Appropriateness of Grief to Its Object. *Journal of the American Philosophical Association*, 1-17. doi:10.1017/apa.2021.55

pôvodne vnímala tak, ako sa vyskytuje. Metaforické „rozpadnutie“ sveta je možné chápať ako zármutok, resp. smútenie za stratou vzťahu stratíme vzťah so zosnulou osobou. To znamená, že objekt smútku je konkrétna strata vzťahu, toto tvrdenie neznamena, že smrťou sa nevyhnutne ukončí vzťah pozostaleho k zosnulému. Pozostalý môže pokračovať v príbuzenskom vzťahu, zvykoch, nádeji či očakávaniach, ktoré tvoria vzťah. Smrť je kauzálnym spúšťačom zármutku, straty vzťahu prežívajúceho účastníka a jeho možná premena smrťou druhého účastníka poskytuje smútku jeho objekt. Zármutok sa vzťahuje k osobnému zážitku straty, pričom intenzita zármutku u rôznych typov vzťahových strát je rôzna.⁵⁸

Pokiaľ chcem rozšíriť túto argumentáciu, rád by som rozšíril predchádzajúci model s využitím komentára od Ratcliffa na nasledujúcom príklade [6]:

P smúti nad D smrťou. P vie a verí, že D je mŕtvy. P má pocity straty, bolesti, hnevu a pod. pri strate D. Dôležitý aspekt je, že P túži po tom, aby sa to nestalo, že D je mŕtvy. Emocionálny komplex môžeme nazvať adoptovaným termínom „smútok v prvej osobe“⁵⁹, ktorý často uvádza, že tento zážitok sa podobá strate končatiny. Úmrtie (blízkeho človeka) je niečo ako amputácia a zármutok je ako naučiť sa žiť bez končatiny. Tento príklad porovnania smútku a zármutku so stratou končatiny slúži prinajmenšom na vyjadrenie hĺbky a bolesti straty. [3] Na tomto príklade môžeme ilustrovať, že pre *P* je strata *D* natoľko významná, že zármutok je nevyhnutnou reakciou v rámci vlastného procesu popretia danej skutočnosti. Z ontologickej perspektívy smrteľnosti človeka možno spoznať nevyhnutnosť a ireverzibilitu smrti. Dôležité je na tomto príklade, že keď zomrie *D*, ktorého *P* miluje, zrazu *P* vesmír nedáva zmysel. Vesmír pre *P* stratil svoj základný poriadok. V dôsledku toho *P* stojí pred obrovskou úlohou opätovného zostavenia nového „vesmíru“, resp. zmyslu života. Zármutok v tomto prípade má významnú štruktúru pre *P*. V tejto štruktúre sa nachádza spracovanie traumatickej udalosti, prispôbenie sa životu bez milovanej osoby a súčasťou je prežívaný hlboký smútok, ktorého prejavom môže byť starosť o seba a starosť o vlastnú smrteľnosť. Za týchto okolností sa i vnímanie smrti presúva do inej pozície: *P* už nevníma smrť a smrteľnosť blízkej osoby, ale aj sekundárnu rovinu, a to vlastnú smrteľnosť. Myslím si, že k tomuto príkladu by sa vyjadril Frankl

⁵⁸ Niektorí autori (napr. Bonanno, Field, 2001; Dyregrov, 1990; Middleton et al., 1998) zistili, že zármutok u rodičov po strate dieťaťa je intenzívnejší a dlhšie trvajúci v porovnaní so stratou rodiča či partnera.

⁵⁹ Ratcliffe uvádza tento termín vo svojej práci v anglickom jazyku ako „*first-person accounts of grief*“.

cez tvrdenie, že konečnosť je podstatný znak ľudského života a zmysel ľudského života sa zakladá na ireverzibilnom charaktere existencie človeka. [7]

DOBROTA ZÁRMUTKU. MYŠLIENKY AUTORA PRÍSPEVKU.

Zármutok je hlboko osobná, reakcia na smrť niekoho, na kom nám záleží. Smrť jednej osoby môže viesť k mnohým možnostiam ako zármutok prežívame, napr. keď každý zo súrodencov smúti nad smrťou svojho rodiča iným spôsobom. V skutočnosti Cholbi hľadá ekvivalent pre emocionalitu (smútok) vo forme imunitnej reakcie, spôsobu, akým nás naša psychika upozorňuje na smrť niekoho, do koho sme hlboko emocionálne zainteresovaní. To, že smútime, teda nie je znakom zlého duševného zdravia, ale znakom toho, že naša psychika funguje tak, ako má. Smútok zodpovedá univerzálnosti ľudského života: „Tak ako my, aj tí, na ktorých nám záleží, sú smrteľní. Ich smrť je samozrejme znepokojujúca, ale smútok je naším ústredným emocionálnym zdrojom pri zisťovaní, ako žiť v ich neprítomnosti.“ [1] V tomto ohľade nám smútok predstavuje príležitosť objaviť, ako môžeme dobre žiť spôsobmi, ktoré pokračujú v našich vzťahoch s mŕtvymi, ale za nových podmienok.

Mnohí ľudia zažívajú podobné emócie ako súčasť procesu smútenia. To vyvoláva zrejmú otázku: Je smútok dobrá vec? Ak spôsobuje toľko duševného trápenia a bolesti, nebolo by nám bez nej lepšie? Existuje niekoľko slávnych „mudrcov“, ktorí na to v minulosti mysleli. V mojich úvahách, pri písaní tohto príspevku o zármutku blízkej osoby, som sa vrátil k antike. Tematizácia zármutku sú Senecovov doménou. Seneca radí Luciliovi,⁶⁰ aby nepociťoval priveľký smútok zo smrti svojho priateľa. „Keby si stratil priateľa, a to je najväčšia strata, aká môže človeka postihnúť, musel by si sa snažiť viac sa radowať z toho, že si ho mal, ako truchliť nad tým, že si o neho prišiel. Ľudia však väčšinou nepočítajú, koľko toho získali, koľko radosti prežili. Takáto bolesť má okrem iného túto chybu – je nielen zbytočná, ale taktiež nevďačná.“ [8] Seneca vo svojich listoch rozpoznáva, že zármutok má svoju pozitívnu stránku, pretože prináša úľavu. Emocionálny aspekt, s ktorým pracuje Seneca, nás odkazuje na bolesť, ktorú vidí ako zbytočnosť. Avšak, ak sa chcem pozrieť na dobrotu zármutku musím prekonať nasledujúci, klamlivo jednoduchý argument⁶¹:

(1) Smútok je bolestivý.

(2) Bolesť je zlá.

⁶⁰ Senecove Listy Luciliov, *Epistulae ad Lucilium*, predstavujú zbierku listov menšieho alebo väčšieho rozsahu na rozličné témy, ktoré adresoval svojmu priateľovi Luciliovi v posledných rokoch svojho života (poznámka autora).

⁶¹ Úvahy korešpondujú s prácami, ktoré sú uvedené v referenčnej literatúre.

(3) Preto je smútok zlý.

Čo možno povedať o predložennom argumente? Premisa o smútku (1) je nepochybne bolestivá. Spomienky na zosnulého často vyvolávajú hlboký smútok a ľútosť, čo spôsobuje zmätok. Premisa (2) sa tiež zdá byť celkom bezchybná. Väčšina filozofov súhlasí s tým, že bolesť je zlá – dokonca niektorí by mohli ísť tak ďaleko, že by mohli povedať, že je to jediná vec, ktorá je vnútorne zlá – ale predpoklad (2) je slabým článkom argumentu. Dôvodom na odvolanie by bolo zdôrazniť prínos bolesti k „väčšiemu dobru“. Inými slovami, povedať, že niečo je bolestivé, môže byť v konečnom dôsledku dobré. Prakticky by som to mohol vysvetliť na príklade: Dieťa sa príde preventívne zaočkovať. Injekcia je v konečnom dôsledku dobrá, aj keď je pre dieťa vnútorne bolestivá. Bolesť pri injekcii prispieva k väčšiemu dobru očkovania proti chorobe. Myslím si, že ak by sme mohli dosiahnuť väčšie dobro očkovania bez bolesti pri injekcii, potom by to bolo o to lepšie. Zdá sa však, že smútok nefunguje rovnakým spôsobom. Ak je smútok dobrý, zdá sa, že jeho bolestivosť musí byť neoddeliteľnou súčasťou jeho dobra. Zármutoť je prejavom konkrétneho medziľudského vzťahu (ako v prípade priateľstva vo vyššie spomenutom citáte), ktorý je naviazaný na stratu hodnoty, ktorú sme stratili/strácame. V sebapoznaní počas zármutoť poznávame, porovnávame, uvedomujeme si svoje hodnoty, záväzky či presvedčenia – aby sme vedeli, čo je pre nás dôležité. Emocionálna zložitosť je bohatý zdroj sebapoznania. Zármutoť je proces a nie moment. Zahŕňa oscilácie medzi zúfalstvom (pri strate) a túžbou (pri spomienke) a mnohonásobným prebudením z autopilota každodenného života a núti nás prehodnotiť, kto sme. [6]

SUMMARY

I assume we need to think about death and then talk about it. Generally, we realize that the decease of another is here or will be and that it also plays a role in our lives. The authenticity of death and mortality is about the emotionality we experience. In the emotional aspect, we experience basic emotions: fear, anxiety, hope, compassion, and grief. In my paper, I address the subject and nature of grief at the definitive loss of a loved one. The grief associated with this loss is in one's consciousness. Experiencing grief at the death of a person we love or who matters to us—as universal as it is painful—is central to the human condition. Grief offers us a unique and powerful opportunity to grow in self-knowledge.

REFERENCES

1. CHOLBI, M. 2022. *Grief : A Philosophical Guide*. Princeton University Press, 2022. 232 s. ISBN 978-0691201795.
2. CHOLBI, M. 2022. The pandemic has flooded the world with grief, but we're not in a 'grief pandemic'. In *Princeton University Press Ideas* [Online]. Princeton: 2022. [2022-11-09]. Dostupné na: <https://press.princeton.edu/ideas/the-pandemic-has-flooded-the-world-with-grief-but-were-not-in-a-grief-pandemic>.
3. RATCLIFFE, M. 2019. Grief and phantom limbs: A phenomenological comparison. In *New Yearbook for Phenomenology and Phenomenological Philosophy* [online] Routledge: Imprint, 2019. **XVII**, 77–96 s. ISBN 9780429061158.
4. BEN-ZE'EV, AARON. 2022. "Grief and the Emotion." *Journal of Philosophy of Emotion* 4, no. 1: 13-17. Dostupné na <<https://doi.org/10.33497/2022.summer.3>>
5. MACLAREN, K. 2011. Emotional Clichés and authentic passions: A phenomenological revision of a cognitive theory of emotion. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, **10**, 45–65.
6. RATCLIFFE, M. 2017. Grief and the Unity of emotion. *Midwest Studies in Philosophy*, **41**, 154–174.
7. FRANKL, E.V. 2006. *Lékařská péče o duši*. Brno: CESTA, 2006. 240 s. ISBN 8085319500.
8. SENECA. 1984. *Další listy Lucilioví*. PRAHA : SVOBODA.

THE PHILOSOPHY OF DEATH: CONTEMPORARY REFLECTIONS ON GRIEF

Damian MICHALCO, doctorand, Faculty of Arts, University of Presov, Ul. 17. Novembra 1, 080 01 Presov, Slovakia, damian.michalco@smail.unipo.sk, 00421918294905

Abstract

The questions often have the most complex answers. Death has become a popular topic in contemporary philosophy and has fascinated philosophers who have pondered the puzzle for centuries. And far from having it all figured out, they are coming up with new angles and approaches, new ethical and metaphysical questions. The presented paper offers a contemporary overview of the emotionality of death, especially grief. Grief is part of the relevant reflections of the philosophy of death into the multiverse of current problems and challenges of our society. Thinking about death through its emotionality can be an answer through which man and society can remind themselves of the meaning of their presence.

Keywords

grief, death, emotionality, philosophy of death